

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Medievisztika Doktori Program

Kiss Máté

**A magyar–skandináv érintkezések kérdése a
kezdetektől Könyves Kálmán uralkodásáig**

A doktori értekezés tézisei



Témavezető:
Prof. Dr. Tóth Sándor László

Szeged
2022

Nyilatkozat

Alulírott Kiss Máté, az SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Medievisztikai Doktori Programjának hallgatója nyilatkozom, hogy jelen doktori értekezés a saját, önálló munkám. Az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus szakirodalmat a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően használtam fel.

Szeged, 2022. június 27.

Kiss Máté

A doktori értekezés célkitűzése és a témaválasztás indoklása

A disszertáció a lehetséges kezdetektől a 12. század elejéig, Könyves Kálmán koráig tárgyalja a magyarok és skandinávok közötti lehetséges érintkezéseket. A magyar–skandináv (rusz) kapcsolatok problémája nem ismeretlen a magyar kutatásban, s bár annak vizsgálata jelentős múltra tekint vissza és nemrég egy doktori disszertáció is hosszabban tárgyalta azt, egészen eddig nem készült olyan átfogó munka, amely ezt a témát helyezte volna középpontba.

Az időbeli határok ily módon történő kijelölésének az oka, hogy ez az időszak nagyjából egybeesik az ún. viking korral, amikor a skandinávok fokozott aktivitása figyelhető meg Skandinávián kívül. Viking kornak nevezzük a körülbelül 750 és 1100 közötti periódust, de annak kezdetét és végét érdemes rugalmasan kezelni. Ez a több évszázadot felölelő időszak nem tekinthető homogénnek, hiszen a magyarok és a skandinávok számára jelentős átalakulást hozott politikai, kulturális és vallási értelemben.

Források, fogalmak és módszertani kérdések

A magyar–skandináv kapcsolatok vizsgálatához muszlim, bizánci, ókeletiszláv, latin és skandináv írott kútfők mellett régészeti forrásokat használtam fel. Bár forrásaink sokrétűnek mondhatók, első nehézségként mégis azok általános hiánya nevezhető meg. Megbízhatóságuk és értelmezésük sokszor kétséges, illetve használatuk bonyolult módszertani kérdéseket vet fel. Ezek közé

sorolható a fogalomhasználat. Magától értetődő volna magyar–viking kapcsolatokat vizsgálni, de a viking középkori használata alapvetően eltért napjaink gyakorlatától. A viking eredendően nem rendelkezett etnikai tartalommal, az óészaki nőnemű viking szó csupán egy katonai jellegű tevékenységre, hímnemű párja, a vikingr pedig az azt végző személyre utalt. A viking és a skandináv tehát a középkori viszonyokban nem feleltethetők meg egymásnak (még ha egyes viking-említések mögött egyértelműen skandináv személyek vagy csoportok azonosíthatók). Ez az oka annak, hogy többnyire a semlegesebb skandináv szót használtam a disszertációban.

A magyar–skandináv kapcsolatok kialakulásának egy sajátos történeti jelenség, a skandinávok kelet-európai aktivitása és megtelepedése ágyazott meg. Skandinávok részt vettek a kelet-európai távolsági kereskedelemben és le is települtek a fontos kereskedelmi útvonalakat jelentő folyók mentén. Ebben a környezetben két elnevezéssel találkozunk a forrásokban velük összefüggésben: rusz és varég. A rusz használatában bizonyos esetekben valóban jól kifejeződik annak skandináv tartalma, de nem tehető egyenlőségjel a rusz és a skandináv közé, és ez jelenti a következő módszertani problémát. A rusz ugyanis jelentésfejlődésen ment keresztül és végeredményben a Rusz nevű politikai alakulat, illetve annak sok etnikumból (skandinávok, szlávok, steppei elemek stb.) álló lakosságának az elnevezésévé vált. Az írott források túlnyomórészt magyarok és ruszok közötti érintkezésekről adnak hírt, ám azok elégtelensége miatt nem tudjuk, de

legalábbis igen korlátozott lehetőségeink vannak annak eldöntésére, hogy a rusz név mögött rejtőző népesség tartalmazott-e skandináv etnikumot vagy sem.

A magyarság esetében is világos, hogy az azonos név valójában sok, eltérő eredetű elemet takart. Ez elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy mi tekinthető általában népnek, közelebbről magyarnak és skandinávnak ebben az időszakban. Különböző eredetű közösségeket részben a közös politikai keretek tartanak össze és egy közös elnevezés alkalmazható rájuk (magyar, rusz), még ha az egyes alkotóelemek (például törzsek) befelé megőrizték bizonyos fokú különállásukat és saját elnevezéseiket. Emellett fontos a „mi-tudat” is, amely akár a nem azonos politikai keretek között élő közösségeket is összekötheti. Az etnikai hovatartozás az identitás része és az egyén, illetve csoport saját magáról vallott felfogását tükrözi, másrészt azonban külső meghatározás eredménye is, vagyis, hogy miként érzékelik mások az adott egyént és csoportot. Az egyén és a közösség szintjén is megfértek egymás mellett különböző etnikai jellegű identitások. Az identitás egy tanult jelenség, amely életünk során formálódhat, de ettől el kell választani a biológiai származást, amely adott, megmásíthatatlan jelleg.

A szakirodalomban problémát okoz a rusz etnikai jellegű használata, de nem csak tudományos szempontból. A 18. századig visszanyúló normann-elmélet a skandinávok szerepét hangsúlyozza a mai Oroszország, Ukrajna és Belarusz történeti előképének számító Kijevi Rusz létrehozásában. Ez egy politikától és ideológiától áthatott polémiához, az ún. normann-vitához vezetett.

Oroszországban a normann-elmélet nemzeti büszkeséget sértett, így hagyományosan ott volt mindig is a normann-elmélettel szembeni kiállás a legerősebb. A magyar kutatásban többnyire a normannista-álláspont dominált. A második világháborút követő tudománypolitikai átalakulás ellenére is csak mérsékelten érezte hatását a Szovjetunió által elvárt anti-normannista irányvonal. Elmondható, hogy objektív tudományos érvek alapján nem tagadható a skandinávok jelenléte és közreműködése a Kijevi Rusz létrejöttében, de szerepük valós súlyának a megítélése releváns tudományos kérdés marad.

Úgy gondolom, hogy a rusz élesen különválasztott skandináv vagy szláv értelmezése is lehetséges, de jóval komplexebb kevert identitások és kulturális sokféleség jellemezhetek egyéneket és csoportokat. Nézetem szerint a magyar–skandináv és a magyar–rusz kapcsolat nem feleltethető meg egy az egyben egymásnak, de nagyrészt ez utóbbiban kell keresnünk a magyarok és skandinávok közötti kontaktusokat és mint említettem, maguk a forrásadottságok is többnyire ezen keretek közé kényszerítik a kutatás lehetőségeit.

Az írott források elégtelensége megköveteli, hogy más tudományágak eredményeit is figyelembe vegyük. A régészetnek kiemelt jelentősége van, hiszen a leletanyag gyarapodhat még a jövőben és azok értelmezését a természettudományos módszerekkel (archeogenetika, radiokarbonos és stroncium izotópos vizsgálatok) kinyert információk árnyalhatják. Problémát jelent azonban, hogy az írott kútfőktől eltérő természetű források miként használhatók fel történeti rekonstrukciók megalkotásához,

miként lehet az eltérő forrástípusokat összevetni és együttesen felhasználni. Vita folyik arról, hogy a régészeti források mennyire alkalmasak történeti és azzal összefüggésben etnikai jellegű következtetések levonására. Bizonyos esetekben az írott források és a régészeti anyag között világos összefüggés fedezhető fel. Példa erre a skandinávok kelet-európai jelenlétéről szóló írott források és ebben a tág térségben tömegével előkerülő, Skandináviához köthető leletek. Ezek az összefüggések egyre nehezebben válnak megragadhatóvá, ahogy az általánosabbtól az egyre speciálisabb kérdések felé irányítjuk figyelmünket. Kétségtől ilyen speciális problémának tekinthető az etnikum meghatározása, főleg olyan esetekben, amikor egy nagyobb közösségen belül egy kisebb csoport vagy egyén etnikai meghatározására teszünk kísérletet. A látszólag idegen környezetben felbukkanó tárgyak értelmezése körüli óvatosság érthető, hiszen azok egyéb okokból is eljuthattak megtalálásuk helyére, minthogy azok feltételezett „természetes” hordozóinak jelenlétét feltételezzük. Az etnikai értelmezés mellett felmerül a kereskedelem, a diplomácia, az egyes műhelyhagyományok (vándorműhelyek) stb. közvetítő szerepe is. A temetkezési szokásokat illetően elterjedt vélemény, hogy az konzervatívabb a tárgyi kultúrájánál. Kijelenthető, hogy a tárgyi kultúra és a temetkezési szokások bizonyos behatásokra (például kereszténység) megváltozhattak úgy, hogy maga a népesség voltaképpen változatlan maradt. A régészet alkalmas lehet arra, hogy a tárgyi emlékek és a temetkezési rítus alapján egyes sírokat és sírcsoportokat elkülönítsen, azok kulturális

kapcsolatrendszerét megállapítsa és támpontot adjon a földbe kerülésük idejét illetően. Összességében azonban úgy tűnik, hogy lehetőségei korlátozottak a leletanyag történeti-etnikai értelmezhetőségét illetően. Az ezirányú vizsgálat szükségessé teszi más természetű források bevonását, mint az említett természettudományos módszerek alkalmazását.

A magyar–skandináv kapcsolatok kezdetei

A magyar–skandináv kapcsolatok kezdeteit a 9. század első feléig tudjuk visszavezetni. A ruszok a kelet-európai távolsági kereskedelemben való részvételhez folyókat, a Kelettel való kapcsolatokhoz a Volgát, attól nyugatabbra, Bizánc irányába a Dnyepert használták. Ez a kereskedelmi tevékenység a muszlim források alapján már a 9. század első felében kimutatható mindkét folyó mentén, még ha a Dnyeper esetében ennek intenzitása csak a 10. századtól növekszik meg számottevően. Nem csak használták a folyókat, de állandó telepeket hoztak létre azok mentén. A magyarok honfoglalást megelőző nyugati irányú vándorlásuk során mindkét említett folyón átkeltek, a két népesség útjai tehát keresztezték egymást, így a kapcsolatfelvétel elsősorban e nagy folyók vidékén feltételezhető. A magyar honfoglalás előtti kapcsolatok rekonstrukcióját nagyban megnehezíti, hogy az erősen összekapcsolódik a kora magyar és rusz történet kutatásának általános problémáival. A magyarok vándorlásának útvonala, állomásai és kronológiája bizonytalan. A Kárpát-medencei hazát megelőző két szállásterületről a 10. század közepén összeállított

államkormányzati műből, a De administrando imperio-ból (a továbbiakban: DAI) értesülünk. Ezek közül az első a Levedia nevű szállásterület, amelynek lokalizálása máig vita tárgyát képezi. Elterjedt nézet szerint földrajzilag szoros kapcsolatban áll a másik, a Fekete-tengertől északra elterülő Etelköz nevű szállásterülettel. A DAI fejezetei párhuzamos történeteinek logikájából inkább az következik, hogy Levedia a besenyők korábbi, Volga melletti, attól keletre eső otthonával nagyjából azonos területen, Kazáriától nem messze feküdt.

Az első konkrét, jól datálható esemény, amelyet a magyar–rusz kapcsolatok körébe soroltak, a 839. évi rusz követség kalandos hazatérésének története. A rusz követek előbb Konstantinápolyba mentek, de bizonyos barbár és vad népek miatt túl veszélyes lett volna azon az úton hazatérniük, melyen odaértek, így jókora kerülőúton, Jámbor Lajos frank császár országán keresztül voltak kénytelenek hazatérni. Az Annales Bertiniani e szöveghelyében szereplő vad népeket többen a magyarokkal azonosították. Érdekes információt jelent a szöveg azon megjegyzése, hogy ezekről a ruszokról Jámbor Lajos udvarában kiderült, hogy valójában a sveonok-svédek népéből valók voltak és vezetőjüket chacanus-nak hívták. Ezen kívül azonban semmi egyebet nem tudunk meg róluk, nem tudjuk, hogy honnan érkeztek és milyen útvonalon. A régebbi szakirodalom Kijevhez kapcsolta őket, a Rusz leendő központjához, de a 9. század első felében az írott és régészeti források alapján erről szó sem lehet. A chacanus és a kazár uralkodó kagán titulusának azonosítása alapján felmerült, hogy ezek a

ruszok valójában a kazár kagán követei voltak, de ha ez így volt, akkor nehéz elképzelni, hogy milyen vad népek jelentettek akkora problémát, amelyek veszélyeztették volna Kazária elérésében a követeket. Feltételezhetjük, hogy a rusz követek hazája a kelet-európai skandináv kolonizáció kezdeti periódusához tartozó Ladoga és Ilmeny tavak vidékén keresendő. Az is sejthető, hogy Bizáncba menet a Dnyeper folyón keresztül jutottak ki a Fekete-tengerre. A magyarok 830-as évekbeli Fekete-tengertől északra történő megjelenésének bizonyítékaiként kezelt források hitelessége vitatható és nem biztos, hogy azok ugyanarra a jelenségre, a magyarok ottani jelenlétére reflektálnak. Ez nem jelenti azt, hogy ne lehettek volna ott a magyarok a 830-as évek végén, de egyéb írott források alapján a magyarok etelközi felbukkanásának idejét egy tágabb időkeretben, nagyjából a 9. század közepső harmadában tudjuk megjelölni. Az a nézet is megjelent, hogy a barbár népekre való hivatkozás csak ürügy volt a bizánci császár részéről annak érdekében, hogy a ruszokon keresztül bevonja a dánokat az arabok elleni küzdelembe. Arra hívnám fel a figyelmet, hogy az Annales Bertiniani, a 10. század közepi DAI és a 11. századi Brémai Ádám egyaránt a Fekete-tenger irányába történő utazás veszélyességéről írnak. Ezek az egymástól jelentős időbeli különbséggel keletkezett források esetleg egy általános, s minden bizonnyal megalapozott vélekedést tükröznek vissza az ottani utazás veszélyességéről. Ha ez helytálló, akkor felmerül a kérdés, hogy az Annales Bertiniani-ban említett barbár népeket feltétlenül új népek, például a magyarok megjelenésével

kell-e magyaráznunk. A rusz követség történetének magyarokkal való összekapcsolása nem elvetendő, de a magyar kutatásban elterjedté vált nézettel szemben korántsem tartom kétséget kizáróan bizonyított elképzelésnek.

Több forrás egybevetése alapján a magyarok a Fekete-tengertől északra a 9. század közepe körül már jelen lehettek a DAI-ból ismert Etelköz nevű szállásterületen. Ezzel kell számolnunk akkor, amikor a ruszok 860-ban hadjáratot vezettek Konstantinápoly ellen. A rusz követséghez hasonlóan a legnyilvánvalóbb útvonal ez esetben is a Dnyeperen keresztül vezetett, így okkal gondolható, hogy a magyarok és a ruszok kapcsolatba kerültek egymással. Mivel a ruszoknak nem állhatott érdekében a magyarokkal való konfrontáció, ezért valószínűsíthető, hogy megegyezés születhetett a két fél között a szabad áthaladásról.

Magyar–rusz rivalizálás?

A Dzsajhání-hagyomány a magyar és a rusz korai történet kiemelt fontosságú forrása, amely a két közösség közötti ellenséges viszonyról árulkodik, ám ez igen rövid információ, amely önmagában nehéz feladattá teszi a benne említett konfliktus hátterének felderítését. A kérdéses forrásrészlet szerint a magyarok a közelükben élő szlávokat és ruszokat támadják, foglyokat ejtenek közülük, akiket a bizánciaknak adnak el. Al-Dzsajhání műve nem maradt ránk, hanem későbbi szerzők kivonataiból ismerjük és a kutatás hagyományosan a 870–880-as évek etelközi magyarjaira vonatkoztatja annak

információit. Ezzel a gyakorlattal szakított legújabbán Sudár Balázs és B. Szabó János, akik egy Volgától nyugatra élt, a Volga–Oka–Szura folyók vidékét érintő 10. század eleji magyar közösséggel azonosította az Al-Dzsajhání művét fenntartó szerzők információit.

Ha a magyar–rusz kapcsolatok vizsgálatán keresztül tesszük próbára a két elképzelést, akkor az inkább Sudár és B. Szabó véleményét támogatják. Az általuk rekonstruált keleti magyarok közelében, tőlük északra valóban kimutatható egy skandináv tárgyi kultúrát hordozó csoport, amely már a 9. században is létezett és ezáltal értelmezhetővé válik a Hudúd al-álam című munka azon adata is, hogy a magyaroktól nem csak északra, hanem nyugatra is élnek ruszok. Megválaszolandó kérdések továbbra is maradnak, ilyen a magyarok Bizánccal folytatott kereskedelmének részletei. Érdekes, hogy a ruszokról ugyanebben a hagyományban azt tudjuk meg, hogy a volgai bolgároknál és a kazároknál adták el a rabszolgáikat. Jó kérdés, vajon e keleti magyarok miért nem ebbe a kereskedelmi láncba próbáltak bekapcsolódni. Továbbá nem ismerek olyan releváns régészeti anyagot, amely a magyarokhoz volna köthető a térségben, nem úgy, ahogy az a szubbotci régészeti horizont esetén fennáll és az etelközi magyarok hagyatéka lehet.

Az etelközi magyarok kapcsán kronológiai és földrajzi problémákba ütközünk. Hozzá kell tenni, hogy a ruszok Fekete-tenger felé irányuló kolonizációjának menetéről nincs sok információ, az erről részletesen író, 12. század elején keletkezett ókeletiszláv PVL kronológiája pedig a Rusz korai történetére vonatkozóan igen megbízhatatlan.

Nem igazán lehet a magyarok relatíve közelében kimutatni többé-kevésbé megtelepedett rusz közösséget. Ez nem jelenti azt, hogy az etelközi magyarok kiírandók a magyar–rusz kapcsolatok kérdésköréből. A ruszok aktivitása éppen a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban növekedhetett meg a Dnyeper felső és középső szakaszán, terjeszkedésük pedig ellentétes lehetett a magyarok ottani érdekeivel. Részben az írott források, részben a régészeti leletek segítségével feltételezhető, hogy a magyar honfoglalást nem sokkal megelőző időszakban a ruszok tartósabb jelenlétével számolhatunk a Dnyeper felső folyásánál. A magyarok időnként kifoszthatták a rusz kereskedőket. Az egészen valószínű, hogy a már hatalmi tényezőként megjelenő ruszok és a magyarok érdekei ütköztek egymással a térségben, amely ellentét a környező közösségek feletti ellenőrzésben jelölhető ki. A Rurikok vezette ruszok a magyar honfoglalást követően szilárdították meg hatalmukat Kijevben, így a magyarok egy más vezetésű politikai entitással találkozhattak. A honfoglalást követően a Dnyeszterig és az ott élő ulicsokra és tivercekre kiterjedő magyar politikai befolyásról alkotott elképzelést az írott források közvetlenül nem támogatják, az ott talált magyar jellegű régészeti leletek történeti interpretációja jelenleg bizonytalan. Az ulicsok a PVL és a Bajor geográfus szerint is nagyszámú csoport volt, így ennek is betudható az, hogy a ruszok nagyjából a 940-es évek első feléig nem voltak képesek kiterjeszteni rájuk a hatalmukat. A magyar befolyásról alkotott hipotézis melletti érvként hozható fel, hogy a Kárpátok és a Dnyeszter közötti

területen keletkezett hatalmi vákuumot esetleg a Magyar Nagyfejedelemség töltötte ki ideiglenesen és egy ilyen befolyás a Felső-Tisza vidéken feltételezett magyar fejedelmi központ elhelyezkedésére is magyarázatot kínálna.

Skandináv harcosok a Kárpát-medencében

Györffy György skandináv eredetű harcosok jelenlétével számolt Taksony fejedelem korától kezdve egészen Szent István király uralkodásának végéig. Anonymus alapján a nyugati határon szolgálatot teljesítő katonákat, illetve Imre herceg dux Ruizorum címét értelmezve a királyi testőrség (sereg) állományát látta bennük. Más kutatók az anonymusi híradással összekötve a kérdéses titulusból a nyugati határvédelem rusz elemének vezérét vélték felfedezni.

Az Annales Hildesheimenses által fenntartott dux Ruizorum adat megbízhatóságát nincs okunk kétségbe vonni, de igen nehéz azt értelmezni, hiszen az évkönyv semmilyen magyarázatot nem ad tartalmára vonatkozóan. Ebben az Imre-legendárium sem segít, hiszen a szentként ábrázolt herceg világi énje rejtve marad. A Szent István király skandináv-rusz testőrségéről alkotott elképzelés pusztán kelet-európai analógiák (Rusz, Bizánc, Kazária) alapján képzelhető el. A forrásokban alig hallunk a testőrségről, ahol pedig igen, ott németekről esik szó. Legkorábban Könyves Kálmán uralkodásától van adatunk ruszok ilyen módon való alkalmazásáról. A dux Ruizorum Anonymus adatából való magyarázata forráskritikai szempontból ingatag lábakon áll. Anonymus híradását

nagyjából két évszázad választja el Imre herceg címének említésétől és elképzelhető, hogy a Névtelen egyszerűen a maga korának realitásaiból és Oroszvár település nevéből kreált egy Zolta fejedelem idején játszódó történetet. Ő maga említi, hogy mindazon ruszok, akik az ő idejében szerte az országban éltek, mind attól a csoporttól veszi eredetét, amely még szerinte a honfoglaláskor jött be a magyarokkal. Témánk szempontjából a településnevek felhasználása komoly nehézségekbe ütközik, hiszen például Oroszvár esetében bizonyítani kellene, hogy ezzel a névvel létezett legalább István király korától kezdve és nevét az ott letelepített rusz etnikumról kapta és nem más indíttatásból. Az István kori forrásokból jól kivethető, hogy idegen eredetű harcosok alkalmazására volt igény az országban és nem csak az uralkodó, hanem a társadalom felső rétegének környezetében is feltételezhető a jelenlétük. A *dux Ruizorum* marad az egyetlen biztosnak tűnő pont a ruszok 11. század eleji magyarországi jelenlétére nézve. Bármelyik álláspontot is fogadjuk el, mindkettő mellett felsorakoztathatók érvek és ellenérvek, de minddel szembeni elsődleges ellenérv, hogy közvetlen, megbízható adat nem támasztja alá. A *dux Ruizorum* értelmezése továbbra is homályban marad, de úgy gondolom, hogy az Imre herceg trónörökösi minőségével összefüggésben inkább lehetett területi alapú – az attól elválaszthatatlan katonai funkciókkal együtt –, melyen olyan számban éltek ruszok is, hogy az hatással volt címének megfogalmazására, de ezt a területet nem tudjuk meggyőzően beazonosítani.

Györffy a kölpényeket is a magyarországi skandináv elemek közé sorolta. A nemzetközi kutatásban elterjedt vélemény, hogy a skandináv kylfingr, az ókeletiszláv kolbjag és a bizánci kulping neveken említett csoportok egyazon népeiségre vonatkoznak és az is domináns nézet, hogy az skandináv eredetű volt. A kölpények Györffy elképzelése szerint Taksony fejedelem idején költöztek be az országba és a nyugati határvédelemben betöltött szerepük mellett ők is megtalálhatók voltak Géza fejedelem és Szent István testőrségében. A kylfingeket, kolbjagokat és kulpingokat említő források összegzése alapján e rejtélyes csoportról elmondható, hogy létezésük nyomai az ún. Rövid Pravda nyomán a 11. század elejétől foghatók meg és a Novgorod környékén előkerült nyírfakéreg levelek szerint még a 13. században is léteztek. Lakóhelyük a Rusz területén, annak is az északi részén keresendő. Etnikai azonosításuk régóta fejtörést okoz a kutatóknak és annak ellenére, hogy többen skandinávnak vélik őket, a források erről nem árulnak el semmilyen konkrétumot. A Rövid Pravda a varégekkel egy jogi kategóriaként kezeli őket, amely a helyi lakossághoz képest idegen eredetűkre utalhat. Rúnakövek említenek Kylfingr nevű skandináv illetőket, de nem világos, hogy azok és a kylfingek között volt-e valamiféle kapcsolat. Az is felvethető, hogy a nevük nem egyszerűen etnikumjelölő név volt, hanem a ruszhoz és a varéghoz hasonlóan esetleg valamilyen foglalkozást, életmódot is kifejezett. Az Egils sagában fegyveres adóbehajtóként találkozunk velük, de ez a saga valószínűleg nem a 9–10. századi, hanem a 13. századi viszonyokat tükrözi vissza.

Hasonló korúak a nyírfakéreg levelek és ott is pénzügyekkel kapcsolatban kerülnek elő, de a szerepük a szövegekből nehezen hámozható ki. 1073 és 1088 között bizánci oklevelek a hadsereg idegen eredetű csapatai közé sorolják őket. Összességében nem olyan nyilvánvaló a skandináv eredetük, mint azt időnként a szakirodalom sugallja. Kölpényeket mint népcsoportot nem említene a magyar források. Anonymusnál Botond vezér apjának a neveként szerepel, emellett egy 1193-ban kiállított oklevél említ egy Culpen nevű erdőt és néhány helynevet kötöttek még hozzájuk. Egyetlen érv egykori létezésük mellett, hogy a kölpény népnévként viselkedik. Benkő Loránd a Györffy-féle azonosításban nagyobb valószínűséget látott, mint a kutatás azon korábbi álláspontjában, amely a kölpényt a DAI-ban említett besenyő külpej törzsnévvvel hozta összefüggésbe, de ebbéli véleményének okát nem fejtette ki. Különösen nehéz rekonstruálni, hogy egy ilyen, elsősorban valahol a Rusz északi részén élő csoport miként kerülhetett kapcsolatba a magyarokkal. Györffy ennek idejét Taksony fejedelem korára tette az anonymusi Botond vezér működésének és a Szvjatoszlav fejedelemmel kötött szövetség idejéből kiindulva. Anonymus ilyen felhasználása logikai buktatót rejt, hiszen az éppenséggel Botond apját nevezi Kölpénynek, aki a geszta szerint már a honfoglalás harcaiban részt vett. Figyelembe véve azt a megalapozott nézetet, hogy a Rövid Pravda létrejöttének ideje Jaroszlav Kijev elleni 1016-os támadásához köthető, óvatosan feltehető, hogy akkor megjelentek délen, részt vettek a hadjáratban. Mindenesetre bizánci felbukkanásuk kései időpontja is a

10. század közepi hazai megjelenésük ellen szól. A kylfingr és a kolbjag között felfedezhető bizonyos összefüggés, figyelembe véve a forrásokból kiolvasható tevékenységüket és földrajzi jellemzőiket. A bizánci kulping azonban kevésbé illeszkedik ebbe a képbe, akiket korábban már azonosítottak a besenyőkkel is. Az előrelépés lehetősége nagyban nyelvészeti jellegű. Fontos volna kideríteni, hogy a kölpény mely névalakkal hozható szoros összefüggésbe, s annak is jelentősége van, hogy a kylfingr, kolbjag és kulping valóban ugyanarra a csoportra vonatkozik-e, hiszen ezek a szempontok nagyban érintik a rekonstrukció lehetőségeit. Amíg ezek a kérdések nem tisztázottak, a kölpények besenyő eredete nem vethető el, amely egyébként történetileg egyszerűbben volna magyarázható.

A Kárpát-medencei skandináv jelenlét igazolásában a régészeti leletek sem segítenek kellően. Bár skandináv és rusz kapcsolatrendszerű tárgyakat találtak a Kárpát-medencében, de azok például kereskedelmi tevékenység útján is ide kerülhettek. A Visegrád-várkerti csónakos temetkezés nem tartalmazott mellékletet, így régészeti eszközökkel igen ingatag lábakon áll az elhunyt származásának meghatározása. Az információhiány miatt azt az álláspontot támogatom, amely a helyiek vízi életmódjával kapcsolja össze a temetkezést. A Székesfehérvár-Rádiótelepi A. sírban kétélű kardot és nyéltámaszos baltát is találtak, de kérdéses, hogy a fegyverek önmagukban elégségesek-e az etnikum meghatározására. További információk a természettudományos vizsgálatoktól várhatók.

A dux Ruizorum cím magyarázatának látszólagos kilátástalanságával szemben sokkal világosabb történeti kontextusba helyezhetők a Vazul fia András herceg idején történtek. András testvéreivel, Bélával és Leventével menekülni kényszerültek Magyarországról. Béla Lengyelországban maradt, míg András és Levente valamikor 1035 körül érkezhettek a Ruszba. Ottani életükről szinte semmit sem tudunk, de a Péter király ellen összeesküvő magyar előkelők hazahívták Vazul fiait. Erről magyar források is beszámolnak, de az Annales Altahenses maiores azt is tudni véli, hogy András egy zsoldossereg élén tért haza. Ennek a seregnek az eredete könnyen megérthető, hiszen András feleségül kapta Jaroszlav fejedelem leányát, így azt valószínűleg András apósa bocsájtotta rendelkezésére. Ez a sereg pár ezer vagy pár száz fősnél nem becsülhető nagyobbra. Különös gondot okoz annak meghatározása, hogy milyen etnikai összetételű lehetett ez a sereg. Nem tudjuk, hogy az évkönyvben említett zsoldossereg alatt Jaroszlav harcosait kell-e sejteni, vagy az évkönyvi bejegyzés írójának jellemzése szó szerint értendő, azaz egy zsoldos csapatról van szó, ami alapvetően befolyásolhatja a sereg vélhető etnikai összetételét. Jaroszlav előszeretettel támaszkodott skandináv zsoldosokra. Egy Ruszban toborzott sereg azonban etnikailag többnyire szláv karakterű lehetett. Még ez utóbbi esetben is számolni kell skandináv eredetű személyek jelenlétével, hiszen erről a vizsgált korszak egészében tudomásunk van. Felmerült, hogy a 14. századi krónikakompozícióban Pozsony 1052-es ostroma kapcsán szereplő Zotmund és Vilungard esetleg András skandináv

harcosai voltak. Bizonyos, hogy nevük germán eredetű és az is kijelenthető, hogy a kéttagú skandináv neveken belül kell keresni az analógiákat. Figyelembe véve, hogy e kéttagú nevek képzése meglehetősen rugalmas, így az analógia hiánya nem perdöntő. Ettől függetlenül nyelvészeti vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy a két név valóban mutat-e skandináv sajátosságot.

Magyar–skandináv érintkezések kérdése a Kárpát-medencén kívül

A 10–12. századi Kárpát-medencén kívüli magyar–skandináv érintkezéseknek Árpád népe mellett a keleten maradt magyarok is részesei lehettek. Földrajzilag Bizánc és a Kijevi Rusz területén látunk rá leginkább ezen kapcsolatok lehetőségére, amelynek szűkebb terei is kijelölhetők. Jól kidomborodnak ezek között a katonai struktúrák, a bizánci hadsereg, a Kijevi Ruszban pedig a druzsina, tehát a fejedelmek közvetlen környezete. A régészeti leletek jelentős kulturális hatást mutatnak a Kijevi Rusz területén, de ez Skandináviában Birka kereskedelmi településre korlátozódik. A magyar jellegű régészeti leletek leginkább a hadikultúra emlékeiben jelennek meg és részben kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázhatók. A magyar etnikum jelenlétének régészeti nyomai már jóval kevésbé biztos módon mutathatók ki. Ugyan a fegyverek jó kiindulópontok lehetnek az alaposabban megvizsgálandó sírok kijelölésében, de emellett a temetés módjában megmutatkozó sajátosságok, illetve a természettudományos módszerek eredményeinek együttes értékelése szükséges. A Grönlandiak sagájában

szereplő Tyrkerrel kapcsolatban felmerült, hogy magyar vagy német származású lehetett. Ennek eldöntésére három információ áll rendelkezésre. Ezek közül a „déli ember” meghatározás egy német személyre illik, míg a Tyrkerben joggal lehet látni a skandináv források türkjeinek (Tyrkir) nevét. A talán legfontosabb, anyanyelvére használt szó olvasata bizonytalan: þyrskr vagy þyeskr, de még az előbbi türkként való értelmezése sem kizárólagos. Jelenleg tehát a név marad a legerősebb érv Tyrker türk (magyar) származása mellett. Ettől a témától elvonatkoztatva kijelenthető, hogy Skandináviában egy magyart elsősorban bizánci hatásra hívhattak volna Türknek abban az időben, amikor a grönlandiak története játszódik.

A magyar és skandináv elitek közötti kapcsolat

Kijelenthető, hogy a magyar és skandináv elitek között közeli családi kapcsolat mutatható ki. Ez azonban mégis inkább nevezhető közvetettnek, hiszen azok más uralkodócsaládokkal történt házasodások útján alakultak ki. Az Árpádok keleti, nyugati és északi kapcsolataik révén is érintkezésbe kerültek a skandináv elittel, méghozzá olyan jelentős uralkodókkal mint Szent Óláfr norvég, III Óláfr svéd és III. Harald norvég királyokkal. E kapcsolatok kialakulásában kiemelkedő a Rurik-dinasztia szerepe, mely maga is skandináv gyökerekkel bír. Nehezen megállapítható azonban, hogy ezek az elitek mennyire tarthatták a kapcsolatot, kimutatható-e valamiféle diplomáciai viszony közöttük. Például okkal gondolható, hogy I. András és III. Harald nyilvántartották egymást mint rokonokat, azonban országaik igen eltérő

geopolitikai helyzete nyomán aligha volt szükség rendszeres érintkezésre, illetve ilyenről nem tudunk. Bizonyos „nagypolitikai” dimenziók is lehetőséget teremthettek az érintkezésre. Ilyennek tekinthető Sigurðr norvég király esete, akiről bizonyosan állítható, hogy Magyarországon keresztül, a Szentföldre vezető útvonal fontos szakaszán vezette haza keresztes seregét. Legalább követek útján a két uralkodó kapcsolatba léphetett egymással, de erről és az átvonulás részleteiről a források már nem informálnak.

Publikációk

Kiss Máté: Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. [Szakkollégiumi Füzetek 2] Szeged, 2015. 239–254.

Kiss Máté: A ruszok 860. évi támadása Konstantinápoly ellen. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. [Szakkollégiumi Füzetek 4] Szeged, 2017. 138–151.

Kiss Máté: Gondolatok a De administrando imperio besenyő-képeről és a kelet-európai erőviszonyokról a 9. század végétől a 11. század közepéig. In: Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső – Bíró Dorottya (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai*. Szeged, 2018. 311–330.

Kiss Máté: Kölpények – egy skandináv eredetű katonai segédnép a 10–11. század Kárpát-medencében? (megjelenés alatt)

Kiss Máté: Tyrker – egy magyar Amerikában az első ezredfordulón? (megjelenés alatt)